

Күрделі етістіктерді оқыту

В статье рассматривается технология преподавания сложных глаголов в усвоении казахского языка как иностранного.

An this article author searches the technology of complete verbs teaching in the process of Kazakh language leaning as foreign.

Ешимов М.П.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының доценті, филол. ғ.к.

Қазіргі заман талабына сай қазақ тілін меңгертуде озық, заманауи технологияларды, оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін пайдалану, білім беру саласында жүйелі жұмыстар атқару – осы саладағы маңызды және өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Тіл – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау құралы болса, адамдар тіл арқылы қарым-қатынас жасау үшін, алдымен сөзді, сөздің мағынасын біліп, содан соң сөйлем құрай алуы шарт. Тіл үйренудің негізгі мақсаты – өзара сөйлесе, пікірлесе білуге үйрену. Әрине, тек сөздерді ғана білу қарым-қатынаста пікір алыса білуді, сөйлесе алуды қамтамасыз ете алмайтыны түсінікті. Сондықтан Ы. Алтынсарин: «оқушыға сөздердің өзгеруін игерту керек» деген пікір айтады. Бұл – тіл үйренушіге тілдің грамматикалық курсы жете меңгерту керек дегенді аңғартады. Ы. Алтынсарин, бірінші, оқушының сөздік қорын арттырып, содан кейін барып тіл грамматикасын үйретуді ұсынады. Әрине тіл үйренушіге грамматиканы, тіл заңдылықтарын жете түсіндіріп, оны тек ұғындырып қана қоймай сөйлеу тілін жетілдіретін, сөйленім әрекетінде пайдалана алуына мүмкіндік жасайтын, соған жол ашатын тапсырмалар жиынтығымен қамтамасыз етіп отырған дұрыс. Яғни ол сұрақ-жауап, сұқбат, сөйлем құрастыру, жазбаша тапсырмаларды орындау, өз ойын айту, әңгімелеу барысындағы тапсырмаларды орындауда жиі әрі дұрыс қолдана білуге машықтандыру қажет. Осы көрсетілген әдісті қолдансақ, тіл үйренуші есте сақтаған сөздерін сөйленім әрекетінде, қарым-қатынаста қолдана алатындығына көз жеткізуге болады.

Қазақ тілінде, тек қана қазақ тілінде емес, кез келген тілде етістіктерді оқытуда көптеген қиындықтарды кездестіруге болады. Мысалы, етістіктердің шақ категориясын былай қойғанда, етістіктің жеке-дара тұрғанда беретін мағынасы, сонымен қатар күрделі етістіктердің жеке келгенде және контекстегі беретін мағыналарын түсіндіру көп еңбектену мен ізденуді талап етеді және оны тіл үйренушіге түсіндірудің қажеттігі туындайды. Етістіктің бұл түрін тілде дұрыс қолдана білуге үйрету тіл үйренушінің қазақша сөйлеу тілін дамытуға толық мүмкіндік береді. Тілдегі

етістіктердің оқытылуы туралы тілші-ғалым, профессор Г. Утебалиева былай деді: Глаголы движения, пожалуй, самый «проблемный» раздел русской грамматики. Ничто так не раздражает иностранца как глаголы движения! [1, 77 с.].

Ы. Алтынсарин натуральды әдіс туралы: «балаға айтып түсіндіргеннен гөрі, қолымен ұстап, көзімен көріп, мұрнымен иіскеп түсіндірген сабақ ұтымды әрі ұғынықты болады» деген пікір айтады. Бұл әдісті сөздік қорды дамытуда қолданады. Шетелдік студенттер оқитын дәрісханада есім сөздерді өткенде мысал ретінде көзге көрінетін заттарды көрсете отырып түсіндіре аламыз. Ал етістікті, соның ішінде күрделі етістікті өтуде ешқандай заттарды (деректі) мысал ретінде көрсете алмаймыз. Айтайын деген ойымызды тек қана қимыл, ым-ишара, әрекет арқылы жетекіземіз, ұғындырамыз. Соның өзінде де оларды түсіндіруде қисынын келтіре алмай жататын кездер де болады.

Күрделі етістіктер мәселесін қазақ тіл білімінде зерттеген ғалымдар жетерлік. Олар күрделі етістіктерді теориялық тұрғыдан саралап, зерделеген. Ал осы сөз табын тіл үйренушіге практикалық тұрғыдан жеткізу мәселесіне арналған әдістемелік еңбектер саусақпен санарлық. Оның ішінде қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту саласында осы мәселеге арналған оқулықтар мен оқу құралдарының, әдістемелік мақалалардың саны аз десек те болады. Күрделі етістіктерге нақты көшпей тұрып, оған берілген анықтама мен оның теориялық жағына тоқтала кетейік. Себебі теория мен практика бір-бірімен ұштасып, біте қайнасып жатқан сала.

Белгілі ғалым А. Ысқақов «күрделі етістіктің лексикалық мағынасына бірінші компонент – есім сөз негіз болса, екінші компонент – көмекші етістік сол есім сөзді етістікке айналдыратын дәнекер ретінде қызмет етеді, дегенмен көмекші етістік қызметі жағынан жұрнаққа ұқсас болғанымен формасы мен мағынасы жағынан ешуақытта да онымен (жұрнақпен) тең дәрежеде бола алмайды. Сөйтіп, күрделі етістіктің бұл түрі сыртқы тұрпаты (құрамы) жағынан да, ішкі мазмұны (семантикасы) жағынан да құранды болып келеді. Сол себептен бұл үлгі бойынша жасалатын етістіктер күрделі құранды етістік деп аталады» – деп көрсетеді [2, 138 б.].

Мәнді көмекші етістіктерге **отыр, жатыр, тұр, жүр, ал, кел, кет, қой, бар, баста, қал, шық, бол** т.б. жатады. Бұлардың саны қазақ тілінде көп те емес. Тіл үйрету барысында осылардың ішінен жиі қолданылатынын іріктеп алып, олардың сөздермен тіркесіп келгендегі мағыналарын нақты мысалдар арқылы түсіндіріп отыру қажет. Ал олардың негізгі етістікке үстейтін мағыналарын, олармен тіркесе келе қандай мағынада жұмсалатындығын төмендегідей мағынада көрсетіп беруге болады.

Отыр, жатыр, тұр, жүр көмекші етістіктері күрделі етістік құрамында осы шақтық мағына береді. Қалып етістіктерін күрделі етістік құрамында негізгі етістіктерге тіркестіру қиындығы оқу үдерісінде көп кездесетін құбылыс. Бұл етістіктер негізгі етістіктерге тіркесіп, қимылдың созылықтық дәрежесін көрсетеді. Мәселен, **тұр, отыр** көмекші

етістіктері қысқа мерзімде болатын қимылды, іс-әрекетті білдіреді. Мысалы, *жаттығу жазып отыр, сөйлесіп тұр*. Бұл мысалдардағы *отыр, тұр* көмекші етістіктерінің алғашқы лексикалық мағынасы *отыру, тұру* болып табылады. **Отыр, тұр** көмекші етістіктерінің осы шақтық мағына үстеуде алғашқы лексикалық мағынасы сақталып тұрғандығын, контексте *отыру, тұру* қимылының нақты сол лексикалық мағынада қолданып тұрғандығын көре аламыз. **Отыр, тұр, жүр, жатыр** қалып етістіктері нақ осы шақтық мағынаны білдіруде негізгі етістікке -ып, -іп, -п көсемше қосымшалары жалғанған етістіктермен тіркеседі. Ал **жатыр** қалып етістігі көсемшенің -а, -е, -й жұрнақтары жалғанған етістіктермен де тіркесе береді.

Отыр етістігі көбіне өзінің лексикалық мағынасын жоғалтпайды, ал **тұр** кейде өзінің лексикалық мағынасын жоғалтып алады. Бұл көбіне табиғат құбылыстарына байланысты болып келеді. Мысалы, *қар жауып тұр. Күн шығып тұр. Жүр* етістігі ұзағырақ мерзім ішінде үзіліспен болып тұратын не болып жатқан қимылды білдіреді. Мысалы, *жұмыс істеп жүр, көріп жүр*.

Жатыр – қарым-қатынаста етістікті сөздермен көп қолданылады және **жүр, тұр, отыр** көмекші етістіктерінің орнын ауыстыра алады.

Жүр, жатыр ұзаққа созылған қимылды, процесті білдірсе, **отыр, тұр** сөйлеушінің хабарлап тұрған кезінде жасалып жатқандығын білдіреді. Тіл үйренушіге ұзақ уақытқа созылған қимыл **тұр, отыр** етістіктерімен тіркесе алмайтынын айтып, түсіндіру керек.

Кет, бол, шық, біт, қой – қимылдың аяқталғанын білдіреді. Мысалы, *Ол саған дәптер беріп кетті немесе Сіз мына кітапты оқып шықтыңыз ба? / болдыңыз ба? Мен дәмді тамақ жасап қойдым. Ағаштар гүлдеп қойды*. Осы мысалдарда келтірілген *кету, қою, шығу, болу* көмекші етістіктері етістіктің бірінші сыңарына тіркесе келе істеп жатқан жұмысының, іс-әрекеттің, қимылдың біткендігін аңғартады.

Баста көмекші етістігі негізгі етістікке тіркесіп, қимылдың, іс-әрекеттің басталу мағынасын білдіреді. Тіл үйренушілерге осыған қатысты тақырыпты өтуде оның алдындағы негізгі етістікке -а, -й көсемшесінің жалғанып келетіндігін және сол жұрнақтардың жалғануын қажет ететіндігін түсіндіріп өту керек. Мысалы, *Мен тапсырманы жаз+а бастадым. Ол сабақ оқи бастады* т.б.

Әдетте тіл үйренуші өзіне керек болар-ау деген сөздерді «*тықылдатып*» жаттап алып, уақытын босқа кетіреді. Біз бос жаттаудың орнына тілді түсінуге шеберлігін жетілдіріп, өз ойын айтуға, бір-бірімен қарым-қатынаста үйренген сөздерін дұрыс қолдана алуына көп күш жұсаймыз [3, 225 б.]. Р.И. Дүйсенбаеваның пікіріне сүйене отырып, былай дегіміз келеді: Тіл үйретуде студенттің қарым-қатынаста, диалогтық және монологтық сөйленім әрекетінде тілдегі сөздерді қатесіз әрі нақты мағынада және жағдаятқа байланысты дұрыс қолдана білуін үйретіп, әрбір сөздің мағынасын нақты және әдістемелік тұрғыдан шеберлікпен түсіндіре алуымыз қажет.

Қарым-қатынаста **ауыру** етістігі жеке-дара да қолданылады, сонымен қатар **қалу** көмекші етістігімен тіркесе де келеді. **Қалу** көмекші етістігі -ып,

-іп, -п көсемше жұрнақтары жалғанған негізгі етістіктен кейін келеді. Мысалы, *1. Мен кеше ауырдым. 2. Мен кеше ауырып қалдым.* Бірінші мысалдағы *ауыру* етістігі жай қимылды да, себепті де білдіре алады. Ал екінші мысалдағы *ауырып қалу* күрделі етістігі көп жағдайда қимылдың себебін айту мағынасында қолданылады.

Қазақ тіліндегі *ұмытып қалу, ұмытып кету* күрделі етістіктерінің мағынасы мен айырмашылығын түсіндіруде қиындықтарға кезігеміз. Және оның дұрыс жолын таппағандықтан тіл үйренушіге жеткіліксіз дәрежеде және қате жеткізіп жатамыз. Соның нәтижесінде тіл үйренушілерге олардың мағынасын нақты әрі дәл түсіндірмей жатамыз. Осы күрделі етістіктердің мағынасын қате түсінген студент сөйлеуде қателіктерге бой алдырып, өзінің айтайын деген ойын нақты жеткізе алмайды.

Ұмытып қалу күрделі етістігі оқыған, білген, естіген, көрген мәліметтердің естен шығып кеткендігін білдіреді. Мысалы, *мен бұрын осы кітапты оқығанмын, бірақ не туралы екенін ұмытып қалдым.* Ал *ұмытып кету* күрделі етістігі қандай да бір затты, нәрсені (кітап, дәптер, доп т.б.), істеуге тиісті әрекетті (кітап алуды, шай қоюды), бір информанттың айтқан өтінішін, сөзін, сәлемдемесін екінші бір информантқа жеткізуді, айтуды есінен шығарып алған жағдайда қолданылады. Мысалы, *Сен кітабыңды үйде ұмытып кеттің бе? Ол дүкеннен нан сатып алуды ұмытып кетті. Мен оған бір нәрсе айтуды ұмытып кетіппін* т.б.

-п қалу – қимылдың жалпы аяқталу немесе уақытша тоқтау мағынасы бар етістіктермен тіркескенде, уақытша аяқталуды білдіреді. Мысалы, *іркіліп қалды.*

-п беру – қимылдың аяқталуын және іс-әрекеттің өзі де, өзге үшін де жасалғанын білдіреді. Мысалы, *Ән айтып берші. Мәтінді оқып бердім.*

-а, -е, -й ал (алу) мүмкіндік модальдығының форманты. Қимылды жасау субъектінің қолынан келетінін, яғни қимылды жасауға субъектінің мүмкіндігі барын білдіреді деп атап көрсетеді тілші-ғалым Н. Оралбай [4, 252 б.]. Мысалы, *Мен тамақ пісіре аламын. Ол жақсы инженер бола алады.*

-а, -е, -й алма (алмау) қимылды, іс-әрекетті жасау субъектінің қолынан келмейтіндігін, қимылды жасауға субъектінің мүмкіндігінің, шамасының жоқтығын білдіреді. Мысалы, *Гүлнар билей алмайды. Мен ағылшынша сөйлей алмаймын* т.б.

-а, -е, -й бер субъектіге қандай да бір әрекетті, қимылды жасауына, жүзеге асыра беруіне рұқсат беруді, сонымен қатар айтып жатқан ойы, сөзін жалғастыруды білдіреді. Мысалы, *сөйлей бер, жаза бер, оқи бер, кете бер. Иә, сөйлей бер. Сіз солай жаза беріңіз* т.б.

-а, -е, -й сал қимылдың немқұрайды жасалғандығын, оны жасауға ниетінің аса жоқтығын білдіреді. Мысалы, *Сен оған солай деп айта сал. Сіз келе салыңыз* т.б.

-а, -е сала қимылдың тездік тәсілін білдіреді. Яғни қимылдың тез болғандығын, жылдам істелгендігін білдіреді. Мысалы, *Ол келе сала, айғайға басты.*

-ып, -іп, -п көр іс-әрекетті жасап, оның нәтижесінің жүзеге асуын білу, күту, байқау мағынасында жұмсалады. Мысалы, *дәмін татып көрейін* т.б. Сонымен қатар кейде контексте сес көрсетуді, яғни субъектінің қимылды іске асыруына қарсы екендігін, егер оны жасаса, арты жақсылыққа апармайтынын білдіретін формант. Мысалы, *Осыдан арыз жазып көр, сосын не болатынын көресің. ...Келіп көр, көретініңді көресің* т.б. Осы формант қолданылатын сөйлемнің құрамында онда деген сөз жиі кездеседі. Бұл сес көрсетуді күшейтіп көрсетеді деуге болады.

Тілде қимылдың түрліше жасалуы әртүрлі тәсілдер арқылы беріледі. *Асқар жығылып қала жаздады* деген осы сөйлемде екі форманттың бар екендігін көре аламыз. Осы мысалдағы етістіктің құрамындағы екі түрлі форманттардың мағыналары бір-бірінен басқаша. Олар бір сөйлемнің құрамында келгенімен, бір мағынаны білдіре алмайды. **-а қал** форманты қимылдың аяқталуға жақын екендігін, ал **-а жазда** форманты қимылдың аяғына жетпей тоқтағанын, яғни жетімсіз қимылды білдіреді.

Жылап жіберу (-п жібер) қимылдың эмоционалды амал-әрекет екендігін, сонымен қатар тез және субъектінің еркімен не еркінен тыс жасалғандығын білдіреді. Мысалы, *Ол қорыққанынан жылап жіберді. Мен оны ұрып жібердім* т.б. Осы мысалдардағы **(-п жібер)** *жылап жіберді* эмоционалды, ал *ұрып жіберді* амал-әрекеттік қимылды білдіреді.

-ып, -іп, -п бар негізгі етістікке тіркесіп, іс-әрекеттің бірте-бірте өсуін немесе бәсеңдеуін және бағыт-бағдарын білдіреді. Мысалы, *Ол үйіне кетіп барады. Оның ашуы тарқап барады* т.б. Бірінші мысалдағы қимылдан субъектінің бет алған бағыт-бағдарын көретін болсақ, екінші мысалдан қимылдың басылуын, бәсеңдеуін, бітейін дегенін көре аламыз.

Қимылдың өзгеріске түсу үдерісі – бірден жасалуы, баяу өтуі, созылыңқы, үдемелі, тездік сипаттары, жетімсіздігі мен ынтамен істелуі немесе немқұрайлы істелуі, аяқталу кезеңі белгілі уақыт ішінде орындалады. Сондықтан олар уақытпен тығыз байланысты.

Жоғарыда келтірілген мысалдарды саралай келе, қазақ тілін шетелдік және өзге тілді аудиторияда үйретуде тек грамматикалық форманы бере салмай, әрбір сөздің, етістіктердің, соның ішінде күрделі етістіктердің, сөз тіркестерінің мағынасын ашып, нақты әрі оңай, түсінікті болатындай дәрежеде мысалдар арқылы түсіндіріп беріп отырған жөн.

Аталған әдістің көмегімен тілді үйренудің алғашқы кезеңінде кездесетін қиындықтарды жеңілдетуге болатын маңызды сөйлемдерді үйренуге, сөйлеу қабілетінің өсуіне көп септігін тигізетініне көз жеткізу қиын емес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Утебалиева Г.Е. Глаголы движения // Авторские технологии в преподавании языков / Под общ. ред. проф. Ж.А. Нуршаиховой. – Алматы, 2010. – 297 с.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 138 б.

3. Дүйсенбаева Р.И. Тіл үйретудің кейбір әдістемелері жайында // Авторские технологии в преподавании языков / Жалпы ред. басқар. проф. Ж.Ә. Нұршайықова. – Алматы, 2010. – 297 б.

4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 390 б.

5. Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн: Филол. ғыл. док. дис... автореф. – Алматы, 2009. – 58 б.

6. Рақишева К.Д. Күрделі етістікті меңгерту жолдары // Вестник КАСУ. – №2. – 2007.